

DOPRINOS VIKTORA ZASLAVSKOG PROUČAVANJU DRUŠTAVA SOVJETSKOG TIPA¹

Veljko Vujačić
Oberlin College
European University St. Petersburg

SAŽETAK

U ovom članku se razmatra doprinos Viktora Zaslavskog proučavanju društava sovjetskog tipa. Istovremeno, njegov doprinos se postavlja u intelektualni kontekst sovjetologije 1970-ih. Tvrdimo da je intimno poznavanje sovjetskog sistema autoru omogućilo da prevaziđe ograničenja totalitarnih, modernizacijskih i interesno-grupnih pristupa proučavanju sovjetske politike. Srž originalnog doprinosa Zaslavskog je u razvoju niza novih pojmova koje je primenio na proučavanje Brežnjevljevog „realnog socijalizma”: neostaljinistička država, organizovani konsenzus, radnici zavisni od države, zatvorena preduzeća, unutrašnji pasoški sistem. Uz pomoć ovih pojmova Zaslavski je mogao da osvetli razne karakteristike zrelog sovjetskog društva uspješnije od zastupnika drugih pristupa.

KLJUČNE REČI: Zaslavski, neostaljinistička država, društva sovjetskog tipa, Sovjetski Savez

Viktor Zaslavski (*Victor Zaslavsky*) bio je jedan od istaknutih sociologa društava sovjetskog tipa. Ova naizgled nevina tvrdnja sadrži dva pojma koja se u sovjetskom kontekstu nisu mogla uzeti zdravo za gotovo. Prvo, kao što je dobro poznato, vladari Sovjetskog Saveza nikada nisu u potpunosti prihvatili sam termin *sociologija*, premda je sociologija i kao termin i kao disciplina bila institucionalizovana u politički i kulturno liberalnijim komunističkim režimima poput Poljske i Jugoslavije. Nasuprot istorijskom materijalizmu, koji se shvatao kao sveobuhvatan i zaokružen pogled na svet koji je navodno sadržavao sve relevantne odgovore na pitanja o realnosti sovjetskog društva, sociologija je smatrana „buržoaskom naukom”. Shodno

1 Prijevod teksta “Victor Zaslavsky’s Contribution to the Study of Soviet-type Societies”, *Ventunsimo Secolo*, 30 (febraio 2013): 193–204.

tome, samo su institucionalno najprivilegovaniji istraživači u etnografskim i istorijskim institutima, ili onim posvećenim proučavanju međunarodnog radničkog pokreta i međunarodne politike, mogli da imaju pristup sociološkim knjigama i časopisima sa Zapada. Čak i ovi veoma privilegovani sovjetski naučnici, međutim, znali su srazmerno malo o zapadnoj sociološkoj tradiciji. Samim tim, verovatnoća da će se vrhunski sociolog sovjetskog društva pojaviti u Sovjetskom Savezu bila je veoma mala. Čak i kad bi se takav sociolog nekako mogao pojaviti, kako bi on mogao da prenese bilo šta relevantno o sociološkoj realnosti koja se nije mogla empirijski proučavati?

Stoga ne iznenađuje da je u postojećoj literaturi o Sovjetskom Savezu na Zapadu proučavanje politike preovladavalo nad proučavanjem društva. Ipak, važni izvori informacija o funkcionisanju sovjetskog društva postali su dostupni kroz prvi projekat intervjua vođenih pod nadzorom Aleksa Inkelesa (*Alex Inkeles*) i Rejmonda Bauera (*Raymond Bauer*) sa Harvarda (Inkeles/Bauer 1959). Šta je sovjetski sociolog mogao da kaže što već nije poznato njegovim zapadnim kolegama koji se nalaze u institucionalnom centru ove discipline u Sjedinjenim Državama i imaju takve resurse na raspolaganju? Kako bi takav sociolog mogao da se meri sa teorijskom sofisticiranošću Ričarda Loventala (*Richard Löwenthal*), sa njegovom majstorskom analizom tenzija između „utopijskih” i „razvojnih” ciljeva u komunističkim režimima ili njegovom veberijanskom dijagnozom rastućih problema legitimnosti sa kojima se suočava „vodeća stranka u zreloom društvu” (Löwenthal 1970; Löwethal 1976)? Kada se Viktor Zaslavski uključio u sovjetološke debate na Zapadu kao sociolog koji je iznutra poznao sovjetski sistem i razvio nov i drugačiji pojmovni aparat, pomoću kojeg se objašnjavala društvena realnost sovjetskog real-socijalizma, postalo je jasno da se desilo nešto nepredviđeno i intelektualno impresivno. Poput Aleksisa de Tokvila (*Alexis de Tocqueville*), koji je tvrdio da je demokratija u Americi novi istorijski fenomen čija se specifičnost ne može razumeti pomoću pojmova preuzetih iz istorijskog iskustva evropskih društava („nov svet zahteva nove pojmove”), Viktor Zaslavski je tvrdio da je Sovjetski Savez stvorio alternativni model industrijskog društva čije se specifične strukturne karakteristike mogu razumeti tek pomoću jednog novog pojmovnog sociološkog aparata prilagođenog specifičnom kontekstu sovjetskog društva.

Tako dolazimo do drugog pojma koji se pominje u našem uvodu: društvo sovjetskog tipa. Ne znam da li je Viktor Zaslavski bio prvi sociolog koji je upotrebio ovaj pojam, ali je on svakako najbolje objasnio šta se pod njim podrazumeva. Drugi, kao Aleks Inkeles, pisali su o specifičnostima sovjetskog modela na nedvosmislen način, ali su takođe insistirali na strukturnim sličnostima svih razvijenih industrijskih društava, pre

svega zbog toga što su modernizacijski procesi postavili pred takva društva slične probleme (npr. transformaciju porodičnih struktura ili probleme industrijskog menadžmenta) (Inkeles 1968). Kakvo god bilo poreklo ovog pojma, važno je primetiti da se Zaslavski uključio u sovjetološku debatu krajem 1970-ih i da bi kratak pregled intelektualnog konteksta mogao da nam pomogne da shvatimo originalnost njegovog pristupa.

Do 1970-ih godina izučavanje komunističkih režima značajno je evoluiralo. Tokom prve dve posleratne decenije, u izučavanju sovjetskog društva preovladavala je teorija totalitarizma. Ova škola je naglašavala sličnosti između fašističkih i komunističkih režima: oba tipa režima bila su zasnovana na jednopartijskom monopolu na vlast, totalitarnoj ideologiji, kultu lidera, terorističkoj koordinaciji svih društvenih organizacija preko partijskih „prenosnih traka“, visokoj diskrecionoj moći tajne policije, kao i na upotrebi kulture kao sredstva režimske propagande. Hruščovljev tajni govor i, što je još važnije, njegova ograničena ali ipak veoma značajna kulturna liberalizacija i obustava masovnog terora postavili su pred teoriju totalitarizma očigledan problem: kako objasniti trajnu stabilnost sovjetskog društva u odsustvu masovnog terora i „permanentne čistke“ (Bžezinski i Fridrih)?² Ovaj problem je bio utoliko složeniji u meri u kojoj su sukobi u sovjetskom rukovodstvu postajali sve očigledniji. U početku su to bili sukobi ličnosti, ali su kasnije postali i sukobi ideološke i političke prirode, zasnovani na razlikama koje su ključale pod površinom naizgled monolitnog sovjetskog režima (Lewin 1974). Istovremeno, postalo je jasno da je Staljinova nasilna industrijalizacija dovela do nagle urbanizacije koja je, zajedno s masovnim obrazovanjem, radikalno promenila strukturu sovjetskog društva. To više nije bilo ni društvo „radnika i seljaka“ koje predvodi komunistička avangarda, kako je to bilo naznačeno u Lenjinovoj Novoj ekonomskoj politici (NEP), niti društvo „seljaka, radnika i stručnjaka“ – tri sloja sovjetskog društva, kako je smatrao Staljin. Naprotiv, sovjetsko društvo se razvijalo u pravcu sve složenije industrijske i profesionalne strukture koja je na neki način počinjala da se približava strukturno diferenciranim zapadnim industrijskim društvima. Posledica takvih promena bila je sve veća napetost između utopijskih i razvojnih ciljeva, partijske elite i intelektualaca, kao i potreba za politikom koja bi zadovoljila težnje sovjetske srednje klase za višim životnim standardom i pristojnim stanovanjem. Istovremeno, uzdizanje nauke i tehnologije na pijedestal društvenih

2 Najuticajnija dela totalitarne škole bila su Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Arendt 1951); Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Friedrich i Brzezinski 1956); Zbigniew K. Brzezinski, *The Permanent Purge: totalitarianism in Soviet politics* (Brzezinski 1956). Odličan rezime i suštinsko proširenje čitave literature o nedemokratskim režimima razvijeno je u Juan J. Linz, "Totalitarian and Authoritarian Regimes", u Fred I. Greenstein, Nelson W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science* (Linz 1975).

dostignuća – od nuklearnog oružja do *Sputnjika* – zahtevalo je odgovarajuće nagrade za naučnike i menadžere koji su razvijali socijalističke „proizvodne snage” i doprinosili svetskom ugledu sovjetskog modela razvoja.

Imajući u vidu ove procese, zapadni sociolozi su počeli da primenjuju različite modele da bi bolje objasnili novu sovjetsku stvarnost. Teorija modernizacije je bila u usponu i ponudila je jednu naizgled ubedljivu hipotezu: krajnji rezultat industrijalizacije i prateće kulturne modernizacije biće postepeno približavanje društava zapadnog i sovjetskog tipa. Umanjujući ulogu ideologije, teorije konvergencije naglašavale su navodno univerzalne procese u prelasku iz agrarnih u industrijska društva: strukturnu diferencijaciju i podelu rada, rastući značaj tehnokratskog menadžmenta, nauke i tehnologije, porast društvenih aspiracija u „društvima orijentisanim ka rezultatima”, raskid tradicionalnih porodičnih struktura i pratećih društvenih uloga i, prema upečatljivom izrazu Inkelesa i Smita, ulogu „fabrike kao škole modernosti” (Bell 1961; Inkeles and Smith 1971). Zašto bi takvi procesi neizbežno doveli do približavanja društava zapadnog i sovjetskog tipa koja su, na kraju krajeva, bila zasnovana na tako različitim ideologijama i političkim režimima? Odgovor bi se mogao pronaći u ključnoj pretpostavci koju teorija modernizacije deli sa marksizmom, naime u ideji o prevlasti ekonomske baze nad političkom nadgradnjom.³ Pre ili kasnije, to će reći, ekonomska transformacija morala je iznuditi političku promenu u samom Sovjetskom Savezu. Kao što su pokazali kasniji procesi, ova pretpostavka nije bila toliko naivna koliko je to izgledalo tokom duge vladavine Leonida Brežnjeva, kada su politički dometi Hruščovljevih reformi bili poništeni a sovjetski režim naizgled postigao novi nivo ravnoteže bez značajnih ustupaka društvu.⁴ Logičan rezultat modernizacijsko-konvergentne škole mišljenja bila je interesno-grupna teorija sovjetske politike. Njena glavna ideja bila je da je rastuća diferencijacija sovjetskog društva imala politički pandan u novom institucionalnom pluralizmu u sovjetskom političkom sistemu: menadžeri, vojni oficiri, direktori fabrika i kolhoza, kao i regionalni partijski sekretari („sovjetski prefekti”), *de facto* su delovali kao predstavnici različitih interesnih grupa na način koji je bio sličan politici lobiranja na Zapadu, sa tom ključnom razlikom da političke bitke nisu mogle da se vode otvoreno. Ali, činjenica da su se takve političke bitke događale unutar partijske države nije značila da interesno-grupna politika nije već prisutna u Sovjetskom Savezu. Sovjetski Savez je već bio

3 Oprezniji teoretičari industrijskog društva kao Raymond Aron, međutim, izbegavali su ekonomski determinizam, naglašavajući autonomiju politike. Videti njegov *Dixhuitième leçons sur la société industrielle*, Gallimard, Paris 1962.

4 Gledište da je ekonomski podstaknuta društvena promena u srcu političke promene koja je na kraju dovela do Gorbačovljevih reformi najkonzistentnije je zastupao Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1988.

daleko od monolitnog totalitarnog sistema i razvijao se u pravcu institucionalnog i političkog pluralizma (Hough 1969; Skilling and Griffiths 1970; Hough and Fainsod 1979).

Neostaljinistička država Viktora Zaslavskog (*The Neo-Stalinist State*) upisala se u ovu debatu o prirodi sovjetskog sistema u trenutku u kojem je ona postajala sve žešća (Zaslavsky 1982; Zaslavski 1985).⁵ Sam naslov knjige predstavljao je negaciju konvergentne i interesno-grupne škole u izučavanju sovjetske politike, jer je sugerisao kontinuitet između društvenog poretka stvorenog u epohi Staljina i Brežnjevljevog „realnog socijalizma”. Kako je objasnio Zaslavski, ovaj kontinuitet bio je ukorenjen ne samo u ideološkoj sferi ili u emotivnoj privrženosti Brežnjevljeve generacije sovjetskih lidera kultu Staljina, već, što je mnogo važnije, u legitimizacijskim imperativima sa kojima se sovjetska elita suočavala na novom stupnju ekonomskog i društvenog razvoja. Ovaj naglasak na sistemskim funkcionalnim imperativima bio je deo analize zrelog sovjetskog sistema u *Neostaljinističkoj državi*.

Zaslavski je u svom srcu bio funkcionalistički sociolog. Njegova pitanja su uvek uzimala u obzir funkcionalne imperATIVE i društvene uslove sistemske stabilnosti i društvene promene. Istovremeno, Zaslavski se služio i teorijom društvenih sukoba, pre svega putem analize potencijalno suprotstavljenih interesa i težnji različitih društvenih grupa. Kako je sovjetska elita uspela da uspostavi novi nivo društvene ravnoteže s obzirom na dramatične promene u društvenoj strukturi nakon četrdeset godina industrijalizacije i urbanizacije? Koji su ključni mehanizmi društvene kontrole omogućili eliti partijske države da manipuliše suprotstavljenim težnjama različitih društvenih grupa i da ih izmiri? U *Neostaljinističkoj državi* Zaslavski je razvio mnoge sociološke hipoteze i potkrepio neke od njih empirijskim dokazima. U cilju pojednostavljenja izlaganja, ilustrovaću neke od najzapaženijih doprinosa sa nekoliko reprezentativnih primera.

Jedna od najoriginalnijih strana analize sovjetske društvene stratifikacije u knjizi Zaslavskog bio je njegov naglasak na značaju „zatvorenih preduzeća”, čija je proizvodnja bila prilagođena potrebama gigantskog vojno-industrijskog kompleksa. Prevedeno na jezik funkcionalističke sociologije, premda je manifestna funkcija naglog rasta zatvorenih preduzeća trebalo da ispuni rastuće potrebe u trci u naoružanju, ova preduzeća takođe su imala važnu latentnu funkciju. Ova latentna funkcija se sastojala u sprečavanju „nezadovoljstva među kvalifikovanim radnicima” čije su rastuće materijalne aspiracije bile nezadovoljene, pre svega zbog male razlike u

5 Victor Zaslavsky, *The Neo-Stalinist State. Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society* (Zaslavsky 1982). Prevedeno u Jugoslaviji pod naslovom Viktor Zaslavski, *Neo-staljinistička država. Društvene klase, etničko pitanje i konsenzus u sovjetskom društvu* (Zaslavski 1985). Sve potonje reference su iz zagrebačkog izdanja.

dohotku između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Evo karakterističnog pasusa iz *Neostaljinističke države*:

Mehanizam je jednostavan. Kad stupe u zatvoreno poduzeće radnici shvate da su svojevrijedno odbacili svoje već ionako oskudne društveno-političke slobode (uključujući pravo na davanje otkaza). No, iako radnici razmenjuju svoja prava za konkretne materijalne prednosti, takav se korak mora racionalizirati. A to nije teško. U stvari, bez obzira na to što proizvode, pravi *raison d'être* poduzeća zatvorenog tipa leži u njihovoj stvarnoj ili fiktivnoj participaciji u „tajnama” koje su od goleme važnosti za državu. Kada rade u zatvorenom poduzeću, radnici zadovoljavaju svoj osjećaj dužnosti da brane svoju zemlju od mogućih agresora, što znači da se dodatne kompenzacije dobivaju radi „osobite važnosti” posla za samo postojanje Sovjetskog Saveza. Takva situacija, slična onoj u poratno doba, opravdava ograničenja nametnuta pravima radnika. Ona ih potiče da ta ograničenja prihvate svojevrijedno. Radnicima je prilično lako prihvatiti takva uvjerenja. Postoji, naime, sjećanje na antifašistički rat i nebrojene žrtve, što sredstva javnog informiranja iskorištavaju da podrže osjećaj opasnosti koja navodno i dalje ugrožava Sovjetski Savez (Zaslavski 1985, 20).

Prema tome, razlog za obnovu staljinističkog kulta u Brežnjevljevom Sovjetskom Savezu bio je prouzrokovan stvarnim potrebama: sa jedne strane, elita je morala da nadomesti opadajuću veru u marksizam-lenjinizam pozivanjem na sovjetsko-ruski nacionalizam; s druge strane, važna latentna funkcija takvog pristupa bila je pridobijanje lojalnosti kvalifikovanih radnika putem kompenzacionog mehanizma zasnovanog na raznim materijalnim nadoknadama, kao i na jačanju nacionalnog šovinizma.

Zaslavski je takve mehanizme dalje istraživao u svojim pionirskim i tajnim sociološkim istraživanjima stavova sovjetskih radnika prema invaziji Čehoslovačke. Takvo istraživanje je 1968–1969. godine mogao da sprovede samo insajder u sovjetskoj industriji i veoma hrabar čovek. Uočavajući veliku razliku u stavovima radnika-tinejdžera (mladih od 21 godine) i onih u dvadesetim godinama (21–30), pri čemu je prva grupa daleko manje podržavala invaziju Čehoslovačke nego stariji radnici, Zaslavski je ovu razliku pripisao kritičnom faktoru vojne socijalizacije starijih radnika. Ključ objašnjenja je ležao u činjenici da je sovjetska armija bila moćno sredstvo političke indoktrinacije, kao i da je za većinu regruta iz redova seljaštva služenje vojske bio jedini način da izbegnu „socijalističko kmetstvo” u kolhozu, pošto se svega 30% regruta vraćalo u svoja sela nakon odsluženja vojnog roka. Umesto toga, ovi regruti sa sela stupali su u partiju u toku vojne službe da bi potom zadovoljili hroničnu tražnju za radnom snagom u zatvorenim preduzećima: kombinacija materijalnih privilegija

i društveno-psiholoških podsticaja ih je potom pretvarala u dobrovoljne pobornike sovjetskog sistema. (Ibid., 27–46)

Ova empirijska analiza Zaslavskog otvara šire pitanje, naime zašto u SSSR-u nije bilo radničkog pokreta sličnog poljskoj *Solidarnosti*. Odbacujući naglasak totalitarne škole na „inerciji straha” kao glavnom faktoru koji inhibira radničke nemire, Zaslavski se usredsredio na socijalne razlike unutar same radničke klase. Ukazujući na nedostatak radnih mesta i veliki priliv radne snage (19–22% godišnje od 1959), Zaslavski je stavio naglasak na „neinstitucionalizovano pravo” radnika da daju otkaz na svoja radna mesta i traže bolje zaposlenje kao dokaz njihove sve veće (premda implicitne) pregovaračke snage sa direktorima preduzeća, koji su bili pod pritiskom da ispune državni ekonomski plan. Međutim, širok jaz razdvajao je kvalifikovane radnike za kojima je postojala velika tražnja i polukvalifikovane i nekvalifikovane radnike u čijem su interesu bile male razlike u dohotku. Latentna koalicija između birokrata nižeg ranga i polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika *de facto* je podrivala mogućnost reforme tokom 1960-ih godina. Kombinacija materijalnih podsticaja, društveno-psihološkog otpora prema promenama i državno oslanjanje na subvencionirane cene osnovnih roba, uključujući, što je važno, državni monopol na jeftinu i lako dostupnu votku kao krajnji mehanizam pacifikacije radnika, obezbedila je novi nivo ravnoteže u radnim odnosima, premda po cenu suzbijanja individualne motivacije i podsticaja za inovaciju. Kako se sistem sve više legitimizovao putem zadovoljenja materijalnih aspiracija i obećanja da može obezbediti viši životni standard, dok je istovremeno postavljao institucionalne prepreke stvarnim reformama, moralo se pojedincima omogućiti da zadovolje sopstvene ekonomske interese u „neformalnoj ekonomiji”. U praksi, pisao je Zaslavski, ovo je moralo prouzrokovati još veće iracionalnosti sa stanovišta sistemske ravnoteže. (Ibid., 47–68)

Sledeći sistemski problem sa kojim se sovjetsko rukovodstvo suočavalo u kasnom socijalizmu bila je narastajuća kriza klase sovjetskih stručnjaka koji su uživali visok stepen društvene mobilnosti tokom brze industrijalizacije, ali su se suočavali sa sve manjim šansama za napredovanje u periodu kada je model ekstenzivnog ekonomskog razvoja dosegao svoje granice. Rezultat je bio rastući potencijal za nezadovoljstvo među obrazovanim stručnjacima koji su se nadmetali za smanjene naknade u velikim urbanim konglomeratima. Prema Zaslavskom, institucionalizacija zvaničnog antisemitizma u slabo prikryenoj formi „anticionizma” bila je logičan odgovor režima na ovu situaciju, jer je ne samo bila u skladu sa potrebama sovjetske spoljne politike na Bliskom istoku, već je istovremeno nudila sigurnosni ventil etničkim stručnjacima (naročito etničkim Rusima) u formi kompenzativne „patriotske” ideologije koja je opravdavala njihov relativni neuspeh u nadmetanju za prestižne društvene položaje sa bolje obrazovanim jevrejskim

kolegama. Ovdje je, takođe, osnovni uzročni mehanizam po karakteru bio funkcionalan, tj. razvoj operativne (nezvanične) ideologije tumačio se njenom ulogom kao dodatnog stabilizacionog mehanizma i odgovora na konkretne društvene probleme na koje zvanična sovjetska ideologija nije mogla da ponudi prikladan odgovor. Istovremeno, režim je pribegavao otvorenoj prinudi kako bi onemogućio pretnju koju je mogao predstavljati disidentski pokret, a nalazio je i „suptilnije” načine da umiri nezadovoljstvo klase stručnjaka. Odličan primer ovog tipa analize koju je mogao da ponudi samo sociološki insajder iz sovjetskog sistema jasno se vidi iz sledećeg citata:

Drugo sredstvo pritiska na intelektualnu opoziciju gotovo i nije zamijećeno na Zapadu: bilo koji stručnjak mlađi od 50 godina može ponovo biti pozvan na dvije godine u vojnu službu kao rezervni oficir. U praksi je to zapravo oblik izgnanstva, jer se nakon nekoliko dana priprema ti ljudi šalju u neki zabitni kraj Sibira, gdje provode dvije godine pod krutom vojnom disciplinom, odvojeni od obitelji, prijatelja, rada i zavičaja. Ovo je vrlo djelotvorno sredstvo, jer je proizvoljnost zaogrnuta „legalnošću” akcija vojnih vlasti. To izmiče zapadnom javnom mnijenju, koje se aktivira samo kada se sudi nekom disidentu. (Ibid., 25–26)

Iz ovih primera već bi trebalo da bude očigledno zašto se i kako analiza sovjetskog sistema kod Zaslavskog razlikovala od ranijih škola sovjetologije. Umesto pretpostavke o „inerciji straha” i stalnom monopolu partije u političkom životu kao izvoru stabilnosti (kao u teorijama totalitarizma), Zaslavski je odslikao zrelo sovjetsko društvo kao sistem zasnovan na klizajućoj društvenoj ravnoteži u kojem je *nomenklatura* morala da uravnotežuje međusobno suprotstavljene funkcionalne imperATIVE društvene stabilnosti i ekonomskog razvoja, da pronađe način da pomiri latentne sukobe između društvenih grupa, kao i da legitimizuje društveni sistem na višem nivou strukturne diferencijacije. Ključni faktori kojima se objašnjavao relativan uspeh elite u atomizovanju društva, sprečavanju rasta intelektualnog disidenstva i radničkog nezadovoljstva, ležao je u kombinaciji rigidnih društvenih kontrola i selektivnih materijalnih podsticaja, kao i u oslanjanju na operativnu ideologiju čiji su glavni principi („zavadi pa vladaj”; velikodržavni šovinizam; antisemitizam) imali malo veze sa zvaničnim ciljevima stvaranja internacionalističkog bratstva radnika ili postizanja istinski besklasnog društva. Ovaj pristup rešavanju sistemskih problema zrelog socijalizma bio je ojačan sistemom unutrašnjih pasoša kao mehanizmom ograničenja implicitne pregovaračke moći radnika i kontrole nad ponudom radne snage, oslanjanjem režima na stabilne cene i razne vrste materijalnih privilegija dodeljenih različitim društvenim slojevima, sekundarnom socijalizacijom radnika u sovjetski pogled na svet kroz institu-

cije koje su usađivale zvanične vrednosti (npr. vojska), i obezbeđivanjem privilegovanog pristupa institucijama višeg obrazovanja „konstitutivnim narodima” u sovjetskim republikama kao sredstvu da se spreče potencijalno opasni etnički sukobi.

Koliko god se pristup proučavanju društava sovjetskog tipa kod Zaslavskog razlikovao od onog koji su razvili predstavnici teorija totalitarizma, on se isto toliko ograđivao od interesno-grupne teorije sovjetske politike. Umesto da društvene grupe u sovjetskom društvu shvata kao koherentne grupe koje su u stanju da brane svoje interese preko izabranih predstavnika kao u sistemu institucionalnog pluralizma (koliko god da je neka vrsta pluralizma i bila prisutna u zvaničnim strukturama), Zaslavski je prihvatio T. H. Rigbijevu karakterizaciju sovjetskog sistema kao „mono-organizacijskog društva” u kome se partijska država oslanjala na mehanizme koordinacije i podele (u smislu „zavadi pa vladaj”) kako bi obezbedila trajnu prevlast (Rigby 1977). Naravno, ekonomsko i političko ponašanje raznih društvenih grupa u sovjetskom društvu povremeno je poprimalo bolje artikulisane pa čak i skoro zapadne forme. Međutim, unutarklasne podele, mehanizmi političke socijalizacije i selektivno davanje privilegija različitim društvenim slojevima efikasno je sprečavalo otvorenu artikulaciju grupnih interesa. Ovakvi implicitni pregovori između režima i određenih društvenih grupa nisu se mogli shvatati kao „neformalan društveni ugovor”, pre svega zbog ogromnog jaza u moći između „stranaka”, to jest zbog odsustva institucionalizovanih prava koja se podrazumevaju u društvenom ugovoru.

Umesto toga, Zaslavski je iskovao novi pojam pomoću kojeg se analitički mogao opisati Brežnjevljev „realno postojeći socijalizam”: *organizovani konsenzus*. Ovaj sugestivan i naizgled kontradiktoran pojam izražava sociološku suštinu njegovog specifičnog pristupa: s jedne strane, stavlja se funkcionalistički naglasak na konsenzus kao na vezivo bilo kog društvenog sistema; s druge, Zaslavski preuzima od teorije sukoba ideju da se ovaj konsenzus nije ostvarivao putem terora ili dobrovoljne identifikacije društvenih grupa sa ciljevima režima, već pre svega putem uspešne manipulacije suprotstavljenih latentnih grupnih interesa od strane rukovodstva čiji su prioriteti legitimnost i stabilnost. Prema mišljenju Zaslavskog, zabrinutost režima bila je opravdana zbog toga što je već ranih 1980-ih postalo jasno da je sistem organizovanog konsenzusa zaista obezbedio stabilnost ali po cenu ekonomskog rasta i tako dostigao granicu svog razvojnog potencijala. U takvoj situaciji istinske političko-ekonomske reforme bile su praktično neizbežne, jer je alternativa – remilitarizacija sovjetskog društva kroz neostaljinističke ili nacionalističke ideje – mogla samo da odloži suočavanje elite sa unutrašnjim protivrečnostima sovjetskog sistema. Razrađujući ove ideje, Zaslavski je u stvari predvideo period perestrojke koji je

latentne grupne konflikte izneo na videlo i koji se završio ne samo urušavanjem sovjetskog sistema već i raspadom sovjetske države (Zaslavski 1985, 132-166).

Ovaj kratak pregled nekih od glavnih socioloških uvida *Neostaljinističke države* ne bi bio potpun bez pominjanja analize nacionalnog pitanja u Sovjetskom Savezu. U slučaju nacionalnog pitanja sovjetski sistem je takođe pokazivao tendenciju ka promeni i potencijalno nestabilnoj ravnoteži: s jedne strane, političko-ideološka homogenizacija nacionalnih elita i kulturna rusifikacija; s druge, značajni ustupci etničkim srednjim klasama u republikama i privilegije date nacionalnim inteligencijama (pre svega u humanističkim disciplinama) kao neophodnoj ceni koja se morala platiti da bi se sprečili potencijalni etnički problemi. Kada se toj slici pridoda sistem unutrašnjih pasoša koji je nacionalnost pretvorio u askriptivnu socijalnu kategoriju (određenu etničkim poreklom roditelja) i tako ograničio domet kulturne rusifikacije, postaje jasno da je podrška stvaranju etničkih srednjih klasa kroz obrazovne kvote i povlastice za njihove sopstvene nacionalne institucije (od akademija nauka do saveza pisaca i instituta za proučavanje i promociju lokalnih kultura) pružala podsticaj (iako nenamerno) za nastanak nacionalističkih pokreta. Međutim, sud Zaslavskog je bio sociološki još istančaniji: on je tvrdio da je nacionalistička mobilizacija verovatnija u industrijski razvijenim republikama sa većim procentom društveno mobilisanog, obrazovanog i urbanizovanog građanstva. Kada se nacionalno pitanje posmatralo sa ove tačke gledišta, smatrao je Zaslavski, predviđanja zapadnih stručnjaka da će demografski rast u Srednjoj Aziji ugroziti državni teritorijalni integritet bio je preteran:

Glavni nedostatak ovog načina argumentiranja sastoji se u slobodnom izvođenju političkog zaključka iz demografske premise. Naime, demografski porast se izjednačava s porastom političke aktivnosti; društvena moć skupine procenjuje se samo na temelju njezine veličine, a da se pri tome ne uzima u obzir razina organiziranosti i stupanj nadzora njezinog dohotka. Sociološka analiza ne opravdava takve zaključke [...] Zbog toga nije opravdana teza da će u sovjetskim centralnoazijskim republikama doći do nove islamizacije. Konceptija prema kojoj će islam u tim republikama proširiti svoj utjecaj i prema kojoj će religija određivati pravce razvoja sovjetskog industrijskog društva još jednom pretpostavlja primjenu različitih mjerila u analizi sovjetskog i zapadnog društva. Utjecaj sve moćnijih muslimanskih zemalja – proizvođača nafte i religiozno-političkih pokreta koji se u njima odvijaju primjerom ili propagandom možda i raste, međutim, još uvijek ne postoji primjer takvih razmjera koji bi rezultirao bitnim unutrašnjim promjenama u naprednim industrijskim zemljama. Postoji

li razlog da povjerujemo kako će centralnoazijske republike biti prvi takav slučaj? (Ibid., 121–122)

Sociološka analiza Zaslavskog protivrečila je argumentima o potencijalnoj islamskoj pobuni u Sovjetskom Savezu, koji su bili naročito popularni neposredno posle iranske revolucije i sovjetske okupacije Avganistana (Carrère d'Encausse 1979). Dešavanja u vremenu perestrojke potvrdila su ispravnost ove analize, pošto se separatizam u centralnoazijskim republikama pokazao kao slab, a politički islam ostao marginalna sila čak dvadeset godina nakon raspada Sovjetskog Saveza i to uprkos izraženoj islamskoj političkoj mobilizaciji u neposrednom geopolitičkom okruženju (Avganistan, Pakistan). Ovim ne želimo reći da je Zaslavski u *Neostaljinističkoj državi* uvek bio u pravu: pišući kasnih 1970-ih, Zaslavski je još uvek mogao da zastupa stav da „do sada etnički sukobi nisu igrali veliku ulogu u evoluciji sovjetskog društva”, uz napomenu da se „pod određenim okolnostima situacija može izmeniti. To neće ovisiti toliko o razvoju samih nacionalnih odnosa, koliko o politici Brežnjevljevih nasljednika” (Zaslavski 1985, 131). Ovo predviđanje nije bilo netačno imajući u vidu da je nacionalistička mobilizacija u SSSR bila u znatnoj meri podstaknuta Gorbačovljevom politikom, ali je isto tako tačno da je Zaslavski možda potcenio moć društvenih procesa koji su ključali ispod površine. Ali, ono što je možda važnije od toga da li je Zaslavski uvek bio u pravu je činjenica da je on bio prvi društveni naučnik koji je razvio niz socioloških pojmova koji su rasvetlili nacionalno pitanje u SSSR-u i omogućio nam da ga vidimo u novom svetlu. Ne iznenađuje, dakle, što je Zaslavski bio spreman da nas prosvetli novim analizama društvene i političke transformacije kasnih 1980-ih godina kada je nacionalistička mobilizacija u sovjetskim republikama poprimila dotad neviđene razmere. U to vreme, Zaslavski je posebno isticao vezu između nacionalizma, demokratske tranzicije i društvenih reformi.

Po mom mišljenju, međutim, iako Zaslavski nikada nije prestao da se razvija kao intelektualac i sociolog, *Neostaljinistička država* ostaje njegovo sociološko remek-delo. Razlog za ovakav stav ne leži samo u činjenici da je knjiga Zaslavskog osvetlila slabosti konkurentnih pristupa, već pre svega zbog toga što je zapadnog čitaoca uvela u aspekte sovjetskog društva koji su bili slabo proučavani ili potpuno neprimećeni, a usput je izgradila čitav novi pojmovni aparat pomoću kojeg su se mogle analizirati njegove strukturne i ideološke karakteristike. Kao de Tokvil u slučaju Sjedinjenih Država devetnaestog veka, Zaslavski je uveo čitav niz novih pojmova koji su mogli poslužiti u izučavanju socijalističkog „novog sveta”, to jest društava sovjetskog tipa. Štaviše, ovi uvidi u funkcionalne mehanizme sovjetskog društva ne samo da nisu zastareli, već su još uvek primenljivi na post-sovjetsku Rusiju u kojoj pojmovi kao što su „suverena demokratija” prikrivaju latentne grupne sukobe. U ovom novom tipu „organizovanog konsen-

zusa” zvanično se promovise „nacionalno jedinstvo elita i građana”, a u stvari takvo „jedinstvo” ima sasvim drugačiju latentnu funkciju, to jest ono služi kao zamena za „političku jednakost između elite i građana” (Jowith 1983). Gotovo da je izlišno istaći da ova nova društvena ravnoteža počiva na nestabilnoj osnovi visokih cena nafte i prirodnog gasa, i prikriva kako nevoljnost tako i nesposobnost nove ruske elite da postane motor procesa političke modernizacije koji bi obrazovanoj i politički svesnoj ruskoj srednjoj klasi omogućila da utiče na kreiranje politike i razvoj nacije.

LITERATURA

- Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace.
- Aron, Raymond. 1962. *Dix-huitième leçons sur la société industrielle*. Paris: Gallimard.
- Bell, Daniel. 1962. *The End of Ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties*. New York, The Free Press, 1962.
- Brzezinski, Zbigniew K. 1956. *The Permanent Purge: Totalitarianism in Soviet Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Carrère d'Encausse, Hélène. 1979. *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt*. New York: Newsweek Books.
- Friedrich, Carl J. and Brzezinski, Zbigniew K. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger.
- Hough, Jerry F. 1969. *The Soviet Prefects: the Local Party Organs in Industrial Decision-making*. Cambridge: Harvard University Press.
- Inkeles, Alex and Bauer, Raymond A. 1959. *The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- Inkeles, Alex. 1968. *Social Change in Soviet Russia*. New York: Simon and Schuster.
- Jerry F. Hough and Merle Fainsod. 1979. *How the Soviet Union is Governed?* Cambridge: Harvard University Press.
- Jowitt, Ken, 1983. “Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime”. *Soviet Studies*, 35 (3 July): 275–297.
- Linz, Juan J. 1975. “Totalitarian and Authoritarian Regimes”. In Fred I. Greenstein, Nelson W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley, vol. 3, 175–411.
- Löwenthal, Richard, 1970. “Development vs. Utopia in Communist Policy”. In Chalmers Johnson (ed.), *Change in Communist Systems*. Stanford: Stanford University Press 1970, 33–117.
- Löwenthal, Richard. 1976. “The Ruling Party in a Mature Society”. In Mark G. Field (ed.), *The Social Consequences of Modernization in Communist Societies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 81–118.

- Moshe, Lewin, 1974. *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to modern reformers*. Princeton University Press, Princeton.
- Rigby, T.H. 1977. "Stalinism and the Mono-Organizational Society". In Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*. New York and London: W. W. Norton.
- Skilling H. Gordon and Griffiths Franklyn (eds.). 1970. *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Zaslavski, Viktor. 1985. *Neo-staljinistička država. Društvene klase, etničko pitanje i konsenzus u sovjetskom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Zaslavsky, Victor. 1982. *The Neo-Stalinist State. Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society*. New York: M. E. Sharpe, Armonk.

SUMMARY

THE CONTRIBUTION OF VICTOR ZASLAVSKY TO THE STUDY OF SOVIET-TYPE SOCIETIES

The author assesses the contribution of Victor Zaslavsky to the study of soviet-type societies. Zaslavsky's contribution is also positioned in the intellectual context of sovietology in the 1970's. The author claims that Zaslavsky's intimate knowledge of the Soviet system had enabled him to go beyond the limitations of the totalitarian, modernisation and interest-group based approaches to the study of Soviet politics. The crux of Zaslavsky's original contribution is his development of new concepts which he applied to the study of Brezhnev's "real socialism", such as neostalinist state, state dependent workers, closed enterprises, internal passport system. With the help of these concepts Zaslavsky was more successful in throwing light on the characteristics of the mature soviet type societies than the proponents of other approaches.

KEY WORDS: Zaslavsky, neo-stalinist state, Soviet-type societies, Soviet Union.